

UTVRDE U SLAVONSKOME BRODU

Formiranje naselja

Na širokom zavoju Save, na mjestu gdje se ćudljiva rijeka najlakše prelazila jer je otočić (ada) u sredini znatno smanjivao brzinu vodene struje, nalazi se grad koji je prema tom prijelazu (brod je staroslavenski naziv za gaz) i dobio ime. Naseljene su obje obale, a veće je i starije naselje oduvijek bilo na lijevoj obali. Danas su to dva grada u dvije različite države – u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Slavonski Brod pripada hrvatskim gradovima koji su u posljednjih pedesetak godina imali najveći porast stanovništva, posebno tijekom posljednjih ratnih zbivanja kada su se u njega masovno naseljavali prognanici i izbjeglice iz susjedne Bosanke Posavine. Procjenjuje se da danas grad ima više od 75.000 stanovnika, što je 50 posto više nego u popisu iz 1991.

Taj je prostor stoljećima bio naseljen. Kelti su prvi poznati narod koji je ovamo stigao u 3. st. pr. Krista, kolonizirali su zatečeno panonsko-ilirsko stanovništvo i nametnuli im se kao vladajući sloj. Nakon rimskog osvajanja Panonije ovdje je bio grad Mar-

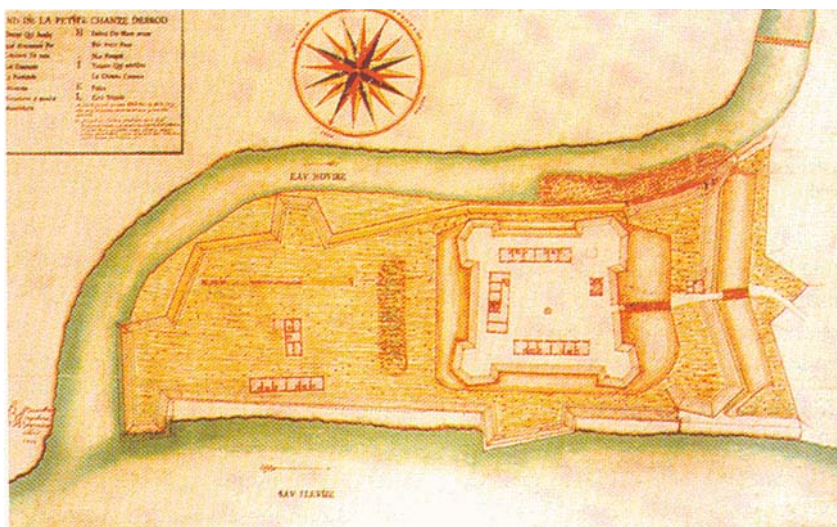
FORTRESS IN SLAVONSKI BROD

The area occupied by the present-day town of Slavonski brod has been inhabited since ancient times, mostly due to a favorable Sava river crossing. In the Middle Ages, the Sava crossing zone was protected by a fortress. Slavonski Brod was owned by the Berislavići family which successfully resisted Turkish incursions for a long time. Turks had in Slavonski Brod their own fortress which was linked to the other bank of the river by a bridge. After liberation, the decision was made to build a great earthen fortress which was to be one of the crucial fortresses on the border with the Ottoman Empire. The construction of the fortress lasted no less than thirty years and, upon completion, it was the most modern example of the defensive architecture of that time. The fortress was subsequently abandoned and was used as barracks by the military. The fortress is now being fully renovated and its premises are gradually being put to a variety of civilian uses.

sonia (tragovi mu inače nisu pronađeni), važno prometno čvorište na putu između antičkih središta Siscije i Sirmiuma, s odvojkom za Bosnu. Prema poznatoj rimskoj karti *Tabula Peutingeriana*, grad se nalazio neposredno uz riječni prijelaz i blizu ušća rječice Mrsunje, čije ime i podsjeća na naziv grada. Vjerojatno su grad i rječica nazvani prema rimskom bogu rata Marsu, možda i po plemenu Marcus u Laciji, a možda je grad dobio ime prema rječici čiji bi naziv, tvrde neki, mogao značiti Crna voda. Bilo kako bilo u rimsko je doba Marsonija upravno i vojno središte, a okolno je poljoprivredno

stanovništvo s vremenom romanizirano.

Naselje je propalo u 5. st. nakon prodora Huna. Kad su Hrvati u 7. st. stigli u ove krajeve zatekli su ruševine staroga grada pa ga tako nekako i nazvali. To se naselje stoga u srednjem vijeku spominje i kao Stara ili Gornja Varoš. Bilo je to jedino veće naselje uz Savu između Kobaša i Županje. Samo se ime Brod (kao selo Baid ili Broid) vjerojatno prvi put spominje 1244. u povelji Bele IV. o razgraničenju đakovačkog vlastelinstva i imanja Toliše i njegove braće, inače potomaka prvoga poznatoga bosanskog bana Borića. Bana smo Borića i prije spominjali, ali i potomke njegova roda Berislaviće, koji također potječu iz obližnjeg Grabarja. Naglo su se uzdignuli i obogatili u 15. st., a najveći su uspon doživjeli za Benedikta Berislavića. On je u Brodu imao kuriju i najvjerojatnije je izgradio novi Brod ili tzv. Donju Varoš. To su djelo nastavili njegovi sinovi i unuci, a radi se o planski izgrađenoj stambenoj četvrti u obliku pravokutnika, zaštićenoj zemljanim bedemima i palisadama. To i ne čudi jer su Turci u vrijeme nastanka novog naselja 1463. zauzeli Bosnu, pa je Slavoniji zaprijetila neposredna opasnost. Zna se i da je naselje imalo troja vrata, od kojih

Tlocrt najstarije brodske utvrde zvane Vukovac

su zapadna vodila prema Gornjoj Varoši i Požegi, sjeverna prema Podvinju te Đakovu, Požegi ili Grabarju, a istočna prema obližnjim selima.

Jedan je od Benediktovih sinova ili rođaka bio i Martin, s nadimkom Vuk. Za njega se tvrdilo da je u Brodu, nadomak Gornje Varoši i ušća Mrsunje, izgradio čvrsti kameni kaštel, po njemu nazvan Vukovac.

Turska uprava i oslobođenje

Turci su zauzeli tvrđavu i varoš te u Brodu držali 1500 vojnika, od čega 500 konjanika (bešlija), 500 lakih pješaka (azapa) i 500 Vlaha martoloza. Sagrađili su i pontonski most od lađa (šajki) i slobodno prelazili iz Bosne u Slavoniju. Znajući stratešku važnost Broda dodatno su palisadama i jarcima utvrdili i naselje i utvrd. Brod im je uspješno poslužio u daljnjem osvajanju Slavonije.

Ratoborna i snažna Turska Carevina pokušala je u svom posljednjem velikom pothvatu 1683. pod komandom Kara Mustafe osvojiti Beč. No opsada je odbijena zahvaljujući dobrim gradskim bedemima, hrabrom otporu branitelja i lošoj taktici turskog osvajača, a ponajviše pomoći zemalja srednje Europe i intervenciji poljskog kralja Jana Sobjeskog. Austrija se potom odlučila na protuturski savez s Poljskom i Venecijom, poznat pod nazivom Sveta liga. Odlučno su se razvijale široke vojne operacije u Ugarskoj i Slavoniji, a Brod je 1688. prvi put oslobodio Ludwig Badenski.

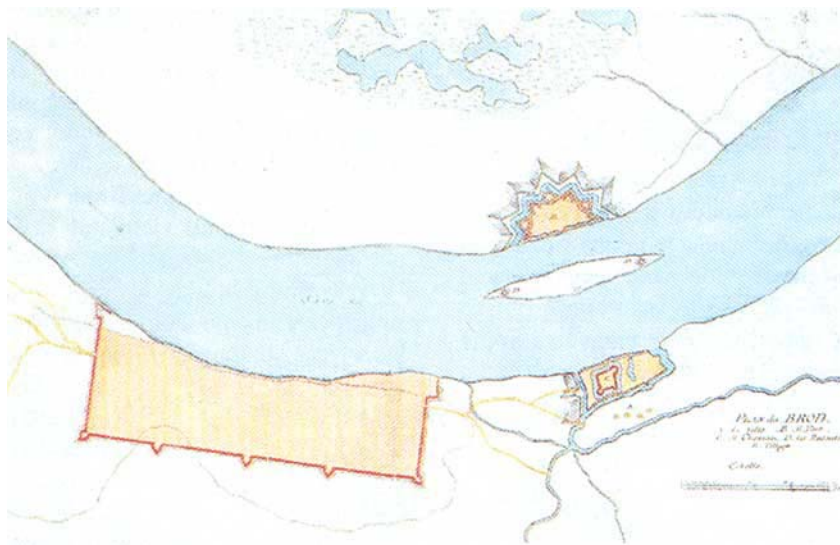
Veliki vojskovođa L. Badenski odmah je u svom izvješću Beču istaknuo kako je položaj Broda vrlo važan te da ga treba bolje utvrditi i održavati. Spomenuo je da je potreban i most, ali i utvrda na drugoj obali. Već 1689. austrijska je vojska izgradila ponton-

jem, a turske su snage stigle nadomak Iloka, Vukovara i Petrovaradina. Kako su Turci nadirali iz više pravaca, a oko Broda se pojavila i kuga, nastala je panika i tada je napuštena i utvrda u Brodu. Turci su tako uspjeli vratiti dobar dio Slavonije i Srijema.

Novi je rat počeo bitkom kod Slankamena 1691. kada je carska vojska pod komandom Ludwiga Badenskoga nanijela težak poraz turskoj vojsci. Turci su se još neko vrijeme zadržavali oko Stare Gradiške, Pakraca i Broda. No general Charles de Croya, pošto je uspješno obranio Osijek, nastavio je goniti turske snage pa je krajem 1691. oslobodio Brod. Time je Slavonija bila definitivno oslobođena od turske vlasti. Štoviše, navečer se manja grupa hajduka seljačkim čamcima prebacila na bosansku stranu te zauzela i utvrd na bosanskoj strani. I jedna i druga utvrda su preuzete u donekle zadovoljavajućem stanju, što znači da prije napuštanja nisu dodatno oštećene.

Ipak je odmah zatražena pomoć za bolje utvrđivanje i jedne i druge tvrđave. Iako je Dvorsko ratno vijeće načelno pristajalo na takve prijedloge, ipak je pomalo otežalo s tom odlukom jer je čekalo povoljno vrijeme za odvijanje radova. No nakon pritiska vojnih zapovjednika, koji su uvijek cijenili veliku stratešku važnost Broda, ipak su poslani jedan inženjer, drvo, građevni materijal, alat i novac za popravak. Tada je izrađena izmjera i opis s predračunom troškova i za bosansku utvrd i za utvrd Mali Šanac na slavonskoj strani. To je obavio carski inženjer Mathias Kaysedorf.

Ovdje valja istaknuti da je za staru utvrd u visini savskog otočića bio vrlo raširen naziv Vukovac, a i mi smo ga tako naveli. Zidine te utvrde su se mogle nazrijeti još početkom 19. st., a sačuvani su i neki tlocrti. Zna se da je bila četvrtasta, s četiri kule na uglovima, od kojih su tri bile od zemlje i drva, a jedna zidana. No utvrda se u svim austrijskim pla-

Plan utvrđenja u Brodu iz 1691. Lijevo dolje: utvrđeno naselje Brod na Savi. Desno dolje: stara utvrda Vukovac. Na drugoj je strani nova utvrda

Turci su vladali Brodom punih 160 godina. Čini se ipak da žrtva posljednjeg Berislavića na neki način nije bila uzaludna. Zahvaljujući kratkom razdoblju njegovog savezništva i vazalstva s Turcima, Hrvati su se u okolici Broda zadržali i nisu kao drugdje masovno napuštali svoja ognjišta. Oni su strpljivo podnosili teške dane i očekivali slobodu. Neki su ipak prihvatili i islam.

ski drveni most te rovovima i opkoppima utvrdila privremenu utvrd na bosanskoj strani Save, što je bio zametak kasnijeg naselja Bosanskog Broda.

No napredovanje je austrijske vojske zaustavljeno 1689. u Srbiji pa su turske snage krenule u kontranapad. U silovitom je protuudaru 1690. ponovno osvojen Beograd, istočni Sri-

novima naziva samo imenima Mali Šanac, a ponekad i Stari Šanac. Kad se zna da su Austrijanci posvuda poštovali domaće nazive, nejasno je kako je nastalo ime Vukovac i zašto je toliko rašireno. Čini se da je zabilježeno samo u jednoj franjevačkoj kronici, a da je potom nekritički ponavljano. To tek treba istražiti, možda i preko turskih izvora. Vjerojatno ni naziv Vukovac nije slučajno nastao, ali postojanje drugog imena možda dijelom mijenja ulogu Berislavića u gradnji prve brodske utvrde.

Gradnja nove utvrde

Jedan je od prvih zapovjednika Broda bio natporučnik Johann Ferdinand Kyba koji je bio vrlo aktivan i poduzetan zapovjednik te stalno potraživao povećanje vojske i utvrđivanje čardaka na Savi. Kako se vjerovalo da će Sava postati buduća granica prema Otomanskom Carstvu, istodobno su povojničena slavonska sela uz Savu i poslije uključena u Vojnu krajinu, odnosno Vojnu granicu kako se u Slavoniji uvijek nazivala. Valja istaknuti ulogu Eugena Savojskog (1663.-1736.), nazvanog princ Eugen, velikoga austrijskog vojskovođu i državnika te stratega i

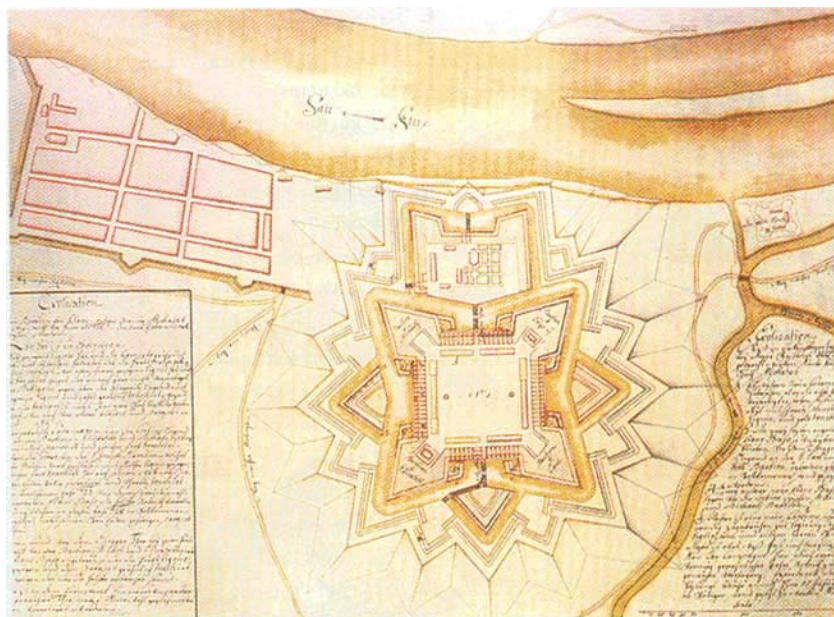
diplomata koji će tridesetak godina usmjeravati glavne pravce austrijske politike. Njegovo je zalaganje naime bilo presudno da Brod postane jedno od najvećih i najvažnijih austrijskih uporišta prema Otomanskom Carstvu.

Eugen Savojski rođen je u Parizu gdje je imao prilike upoznati glavne ideje vojnih stratega i graditelja utvrda. Trebao se školovati za svećenika, zato su ga protivnici često nazivali "ružni mali abbè", ali je čvrsto odlučio postati vojnik. Kako u Francuskoj nije mogao ostvariti svoje ambicije, stupio je u vojnu službu Austrijske Monarhije. Već je s dvadeset godina kao dragovoljac sudjelovao u obrani opsjednutog Beča. Pet godina uključen je u glavni stožer pri oslobađanju Budima i Beograda. Svojim je mudrim savjetima i izuzetnom hrabrošću stekao povjerenje cara i Dvorskog vijeća pa je postavljen i za vrhovnog zapovjednika. Proslavio se već u prvoj bitci kod Sente 1697. kada je porazio znatno brojniju tursku vojsku. Potom je Savojski sa 4000 konjanika, 2500 pješaka i topništvom stigao u Brod odakle je potpomognut graničarima pukovnika Kybe prešao Savu te prodro sve

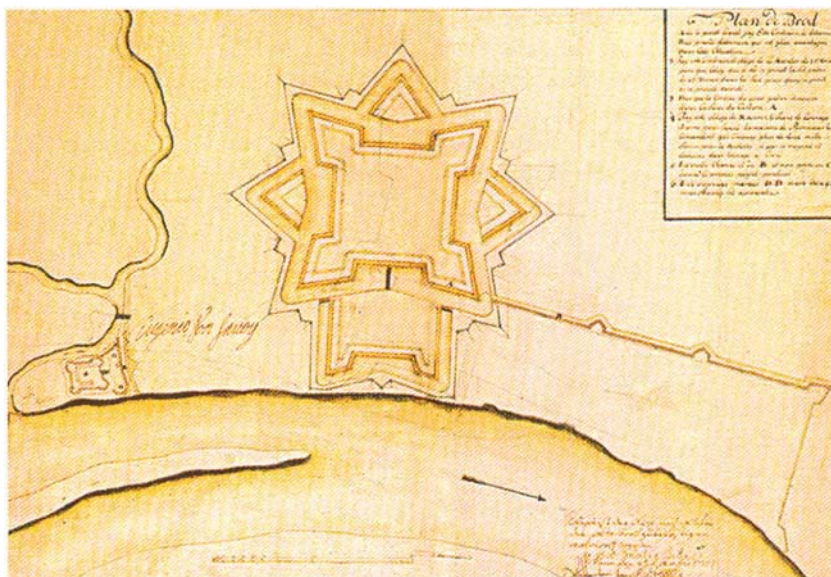
do Sarajeva koje je zauzeo i zapalio. Ipak se morao se vratiti jer ni austrijska vojska nije imala snage za daljnje ratovanje. Savojski je poslije velikim pobjedama kod Petrovaradina, Temišvara i Beograda (1716.-1718.) pomaknuo granice Monarhije do krajnjih istočnih rubova Hrvatskog Kraljevstva. Tada je Požarevačkim mirom 1718. Austrija dobila Bosansku Posavinu te veći dio Vojvodine i Srbije.

Dugogodišnji je rat Svete lige i Turaka bio okončan mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. Tada je u srednjem Posavlju Sava postala granicom dvaju carstva. Voditelj povjerenstva za određivanje granične crte bio je s austrijske strane pukovnik L. F. Marsili (tzv. "marsilijeva crta"), a kartograf J. Ch. Müller čije su topografske karte šireg područja Broda sačuvane. Austrija je morala prema ugovoru ustupiti desnu obalu Save i porušiti sve izgrađene objekte. Dopuštala se obnova postojećih utvrđenja, ali isključivala gradnja novih tvrđava na obje strane. No tu odredbu nije striktno poštovala ni jedna ni druga strana. Štoviše granična se komisija zalagala za gradnju cijelog sustava čardaka, kula i karaula od Gradiške do Broda, a potom i do Morovića i Zemuna. To je i ostvareno, a promijenjene političke prilike omogućile su da se na austrijskoj granici počnu graditi i posve nove utvrde. Gradile su se tvrđave u Gradiški, Brodu, Rači (u Srijemu nasuprot ušću Drine), Petrovaradinu i Osijeku s tim što su Gradiška i Osijek građeni kao utvrđena naselja, a Brod i Rača kao potpuno nove i isključivo vojničke tvrđave. U Petrovaradinu se radilo o proširenju i ojačanju već postojeće utvrde. Zapravo gradila se još jedna posve nova utvrda u Beogradu, koja je bila i najveća, no nju je Austrijsko Carstvo poslije bilo prisiljeno porušiti i napustiti.

Radovi na izgradnji nove brodske utvrde prema odobrenim nacrtima vojnog inženjera J. Willera započeli

Prvi poznati tlocrt nove utvrde (s potpisom princa Eugena Savojskog)

Tlocrt iz 1728. s izmjenama ing. Doxata (od sjevera prema jugu)

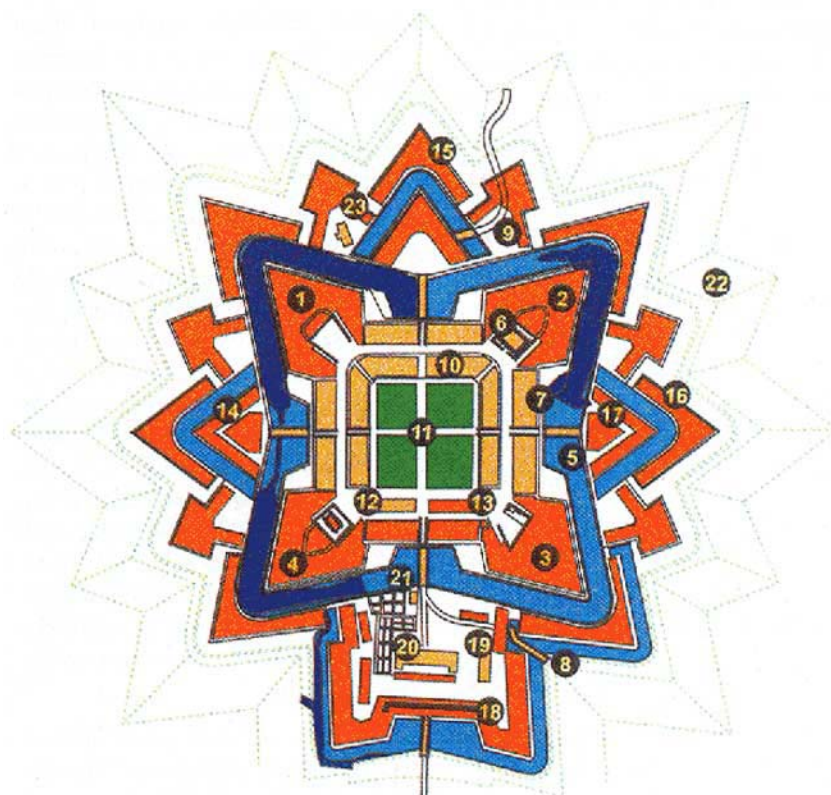
su 1715., ponajprije zalaganjem komandanta Broda Maksilimijana Petraša, i s manjim su prekidima trajali sve do 1741., iako su glavni radovi bili završeni 1735. godine. Zanimljivo je da je provedbeni plan, koji su izradili pomoćnici bolesnog ing.

Willera – inženjeri Perette i Oett, potpisao i sam Eugen Savojski. Nova se utvrda gradila između postojećeg naselja i stare utvrde pokraj Mrsunje. Tada je porušena i trećina starog naselja Gornja Varoš čiji su stanovnici preseljeni uz cestu prema Požegi. I

Donja je Varoš istočno od utvrde doživjela znatne promjene, jer je zbog djelovanja artiljerije strogo bila zabranjena gradnja zidanih kuća na brianom prostoru udaljenom do 600 hvati. Stoga su franjevački samostan i crkva Sv. Stjepana podignuti na mjestu na kojem se i danas nalaze. Sve su ostale kuće bile građene od drva i oblijepljene blatom, a to je trajalo do razvojačenja Vojne krajine.

Nova se utvrda gradila za smještaj 4000 vojnika i 150 topova. Izgrađena je od zemlje, drva, cigle i tek manjim dijelom od kamena. Opeka se proizvodila u obližnjoj ciglani, vapno u predjelu sela Glogovice i Zdenaca, a drvena se građa dopremala splavima iz Kranjske ili dovlačila iz slavonskih prašuma. Podrijetlo se kamena ne zna, barem tako tvrdi brodski kroničar Tomislav Krpan. Zemljane i pomoćne radove izvodili su graničari za stan i hranu, a stručne plaćeni obrtnici.

Tvrđava se gradila usprkos brojnim nedaćama, a najteže su bile česte

TLOCRT TVRĐAVE

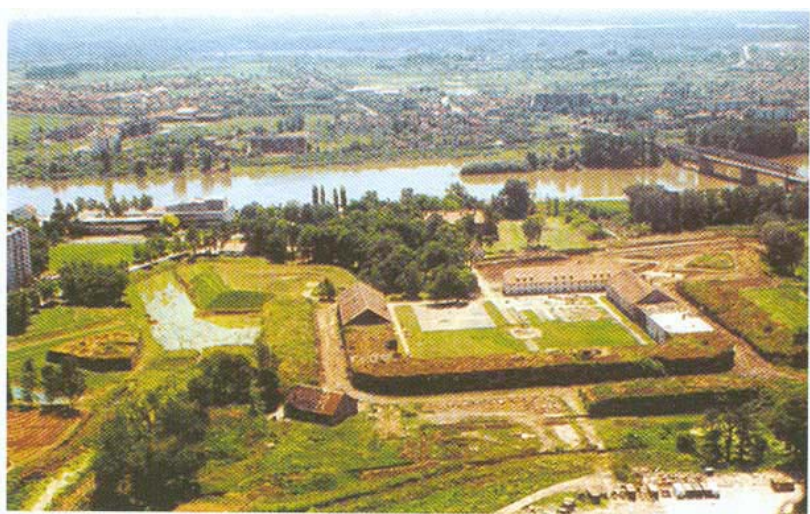
1. bastion Sv. Karla
2. bastion Sv. Elizabete
3. bastion Sv. Mihovila
4. bastion Sv. Eugena
5. opkopi (kanali)
6. barutana
7. kurtine
8. vodena vrata
9. osječka vrata
10. kavalir
11. kapela Sv. Ane
12. slavonska vojarna
13. štapska vojarna
14. ravelin Sv. guida
15. ravelin Sv. Ivana
16. ravelin Sv. Josipa
17. reduti
18. hornverk
19. stan zapovjednika
20. časnički paviljon
21. stan kapetana
22. glasija

Vojarne i park u tvrđavi (razglednica 1905)

Trg u tvrđavi s crkvom Sv. Ane iz 1911.

Pogled na utvrdu iz zraka (SFOR iz 1997.)

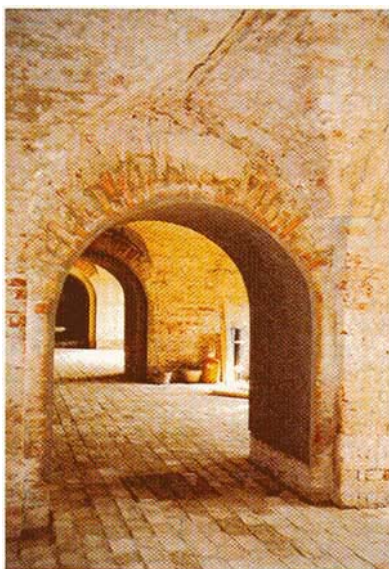
poplave Save, jedan potres i česte epidemije. Bilo je dosta promjena vojnih upravitelja, posebno nakon Petraševe smrti 1724., a jedan je od njih (iako prilično neomiljen) bio i otac slavnoga baruna Trenka. Mijenjali su se brojni inženjeri voditelji gradilišta, bilo je većih izmjena projekta, a najveće izmjene napravio je 1726. Nikola Doxat. Novac za radove pristizao je neredovito, a ni gradilište nije bilo osobito dobro organizirano. Posebno su loše bili izvedeni temelji pa su se pojedini dijelovi bastiona nejednoliko slijegali i urušavali, što je zahtijevalo popravljjanje i dodatne radove. Pred kraj radova Turci su se ponovno vratili na savske obale pa je i to ometalo graditelje. Ipak unatoč svemu u Brodu je izgrađena najsuvremenija obrambena građevina toga vremena u Europi i u njoj su bila primijenjena sva onodobna postignuća fortifikacijskoga graditeljstva.

Razvoj fortifikacijskoga graditeljstva

Valja se ipak malo podsjetiti na razvoj fortifikacijskoga graditeljstva. Od početka su obrambene građevine građene na nedostupnim gorskim visovima, a one u ravnici bile su branjene vodom napunjenim opkopima. Građene su kule kvadratnog ili kružnog tlocrta, a svojim su tvrdo građanim zidovima bile neosvojive za feudalne vojske naoružane hladnim oružjem. Pojava baruta i topova i drugoj polovici 14. stoljeća znatno je promijenilo te odnose i nepristupačne su se utvrde pokazale neprikladnima za obranu. To se osobito moglo uočiti tijekom dugih hrvatsko-turskih ratova, posebno jer su Turci od osvajanja Carigrada 1453. do tridesetih godina 16. st., kada su zauzeli veći dio Slavonije, bili zarobili više od 5000 topova u sukobima s vojskama kršćanskih zemalja.

Sve se promijenilo s renesansnim graditeljstvom, najviše u sjevernim dijelovima Italije. Počela su se gra-

ditu nizinska utvrđenja većih prostornih kapaciteta, snižena do razine zemlje i najčešće utvrđena palisadama i nabijenom zemljom. Tada se u cijelosti napuštaju okrugle građevine, a grade se složene fronte bastiona, izlomljenih linija bedema (kurtina) i ravelina (u nas se valjda zbog istoimene dubrovačke tvrđave češće govori revelin). Talijanski su graditelji bastionsku gradnju proširili po cijeloj Europi, a i u nas su gradili slične renesansne tvrđave.

Unutrašnjost sjevernog dijela kavalira (T. Krpan, 2003.)

Poseban je doprinos razvoju graditeljstva u 17. st. dao slavni francuski inženjer Sebastijan Vauban. Njegova su utvrđenja bila tako čvrsta da su zahtijevala posve nove postrojbe minera i pionira kojima je glavna zadaća bila rušenje utvrđenja. Tvrđave su imale usklađene elemente i niz unutarnjih (kavaliri, reduiti, kaponiri...) i vanjskih (ravelini, kontragarde, linete...) dodataka. Sve je to uspješno primjenjivao u gradnji novih i u rekonstrukciji starih utvrđenja, a uvijek se prilagođavao uvjetima zatečenim na terenu. Izgradio je ili rekonstruirao više od 300 tvrđava, a sam je opsjedao 53 i sudjelovao u opsjedanju još 140 tvrđava. Tvrđilo se da su njegove tvrđave doista neosvojive.

Daljnji razvoj fortifikacijskoga graditeljstva zbio se krajem 17. st. u Nizozemskoj, gdje su se gradile tvrđave prilagođene ravničarsko-močvarnom i poplavnom zemljištu. Posebnu je nizozemsku školu građenja razvio inženjer Menno Coehorn koji je gradio prostrane niske tvrđave s mnoštvom raznovrsnih skrivenih objekata (kaponira, kazamata...) što su posadama omogućavali dobar borbeni raspored i raznovrsne taktičke ispađe. Takve su tvrđave bile zaklonjene od neprijateljskog izviđanja, a imale su međusobno kombinirana suha i vodom ispunjena grabišta. Vanjski su dodaci bili tako konstruirani da gubitak jednih ne bi značio i gubitak drugih. I Coehorn je svoje principe prilagođavao uvjetima terena, a prema ocjenama suvremenika njegove su utvrde bile mnogo jeftinije i izdržljivije od francuskih.

Opis utvrde

Tvrđava se u Brodu počela graditi početkom 18. st. i u početku je više sličila francuskom tipu građenja, a tek su joj naknadno pridodani sustavi obrambenih jaraka dali tipičan izgled fortifikacije nizozemskog tipa. Kvadratnog je oblika, a zvjezdoliki joj izgled daju vanjski obrambeni opkopi. Sastoji se od tri obrambena pojasa. Unutrašnji dio čine bastioni

koji nose imena svetaca: Sv. Karlo, Sv. Elizabeta, Sv. Mihovil i Sv. Eugen. Između bastiona su kurtine – glavni bedemi. Unutar središnjeg dijela nalazi se kavalir građen u obliku potkove, najveći ikad izgrađen. Uostalom u drugim je tvrđavama građen kao dodatak bastionima. Središnje mu je krilo služilo za topništvo, lijevo za "provijant", a desno za smještaj posade. U unutrašnjosti kavalira nalazili su se zasvođeni prostori – kazamati za potrebe vojnika. Dva su glavna prolaza iz utvrde bila Vodenja i Osječka vrata, a na njima je stajao natpis koji preveden s latinskog glasi: "U doba pobjednika Karla VI. neka bude ova kapija trijumfalna protiv neprijatelja".

Vanjski su dio bedema činila tri ravelina (Sv. Guida, Sv. Ivana i Sv. Josipa), a ta su trokutasta utvrđenja štitila bedeme i onemogućavala približavanje neprijatelja tvrđavi. Od vanjskih dijelova utvrde valja još navesti kontragarde i linete te grabišta s kaponirima, polukaponirima, glasijom i zaklonjenim opkopima. Južni dio činio je tzv. hornwerk, utvrđenje u obliku rogova (njem. horn – rog) odakle se topovima onemogućavao prijelaz Turaka preko Save. Hornverk (kako i danas taj dio tvrđave svi u Brodu nazivaju) postavljen je između bastiona Sv. Eugena i Sv.

Pogled na istočni dio tvrđave (početak 2005.)

Mihovila, a imao je ulogu četvrtog ravelina te iste elemente obrane kao i glavni četverokut tvrđave.

S vremenom su u tvrđavi izgrađene vojarnje (Slavonska i Štapska), oružarnice, skladišta hrane, barutane, bunari i tvrđavska crkva. U hornverku su bili izgrađeni časnički paviljon, zapovjednikov stan i stan kapelana.

Najveći je doprinos konačnom izgledu brodske utvrde dao Nikola Doxat, Švicarac koji je ratno graditeljstvo izučio u Nizozemskoj. Bio je najznačajniji graditelj utvrda duž austrijskih granica, glavni graditelj najveće tvrđave u Beogradu te ravnatelj svih novih utvrda u Banatu i Srbiji. Iako prezaposlen, ipak je privoljen da dođe u Brod. Tada je napravio nove planove i profile te predložio proširivanje opkopa. Njegova je glavna zamjerka bila da je sve moralo biti znatno veće i uporabljivije. Stoga je predložio cijeli niz novih elemenata, poput kontragarda, lineta, galerija u ravelinima, kazamata u kurtinama te niz korekcija u dimenzijama i proporcijama objekata. Imao je mnogo primjedaba i na kvalitetu radova, posebno na izvedbu kontrafora glavnih bedema. Sve su njegove primjedbe usvojene, a Doxat je nekoliko puta dolazio i u inspekciju radova.

Nikola Doxat de Demerot bio je sasvim sigurno najveće graditeljsko ime od svih koji su radili na podizanju brodske utvrde. Na žalost osuđen je na smrt i pogubljen 1738. Bio je na dužnosti zapovjednika niške tvrđave i kad je u okruženju ostao bez ikakve pomoći, Turcima je prepustio tvrđavu pod uvjetom da vojnike i stanovništvo propuste do Beograda. Vojni sud i car Karlo VI. nisu prihvatili njegove argumente o nemogućnosti obrane i osudili su ga smrt bez obzira na zasluge. Po vjeri je inače bio kalvinist.

Ono što je posebno značajno i vrijedno u brodskoj utvrdi, osim što je primjer najsvremenijega onodobnoga graditeljstva, jest u tome što je

relativno dobro sačuvana. Stoga i ne čudi da je kao primjer vojne barokne arhitekture 1959. zaštićena kao spomenik kulture najviše kategorije. Bila je sve donedavno u vojnoj uporabi. Valja još dodati da su vrlo brzo takve tvrđave izgubile vojnu svrhu, posebno u Napoleonovim ratovima kada je sve veći broj vojnika omogućio da se dio odvoji za opsadu, a ostali su nesmetano mogli napredovati. Stoga su uglavnom služile kao vojarnje, baš kao i brodska tvrđava.

Tvrđava do današnjih dana

Valja reći da tvrđava ipak nikada nije u cijelosti dovršena i da je zbog nedovoljnog održavanja počelo nje-

obrambenog sustava sve više pretvaraju u sanitetski koridor za zaštitu od prodora epidemijskih bolesti iz Bosne.

Brod je od važne strateške točke prema turskoj Bosni postao veliko trgovačko središte za promet robe s istoka prema Europi. Stoga se počinje znatno širiti, ali vojne vlasti iz tvrđave i dalje priječe gradnju većih zgrada. Zabilježeno je da je 1783. u neposrednoj blizini tvrđave srušeno nekoliko zidanih kuća. Pokušali su čak srušiti i sve kuće u gradu, što zbog velikih troškova ipak nije provedeno. Zanimljivo je da su se opkopi neko vrijeme punili vodom iz rijeke Save, zatim neko vrijeme iz rječice Glo-

Negdašnja Slavonska vojarna, a danas klasična gimnazija

zino ubrzano propadanje. Do kraja 18. st. nije bilo nekih većih gradnji, iako su Beogradskim mirom 1739. sjeverna Srbija i sjeverna Bosna ponovno došle pod tursku vlast pa je utvrda ponovno postala granična. Vojne su vlasti bile u dvojbi prepustiti tvrđavu propadanju ili pronaći novac za njezino održavanje. Jedno je stručno povjerenstvo pod vodstvom generala Bechara tijekom 1787. pregledalo stanje i bilo izrazito nezadovoljno pa je predložilo ne samo popravke već i borbena poboljšanja. No za to je bilo sve manje razloga, jer je turska opasnost bila sve manja, pa se Sava i Vojna krajina iz

govnice, a potom opet iz Save, za što je izgrađena posebna preljevna građevina.

U prvom se polovici 19. st. građevinski zahvati svode na popravak oštećenih dijelova, adaptacije prostora u kavaliru, izgradnju pomoćnih gospodarskih zgrada i manjih objekata. Bastion Sv. Mihovila bio se nekoliko puta urušio i temeljito je popravljen 1820. Izgrađeni su: mirnodopska barutana, novi ravelinski most, mostovi kod Vodenih vrata i ispred hornverka. Proširena je i glasija u kojoj su posađena stabla, a to je danas brodski park Klasija. I unutar utvrde uređen je park, uz zgrade postavljeni ploč-

Projekcija obnove brodske tvrđave (Branka Kaminski)

nici, a u prilazne ceste ugrađena kaldrma.

Tijekom revolucionarne 1848. vojnici su bili povučeni iz utvrde, a graničari s čardaka. Potom se znatno smanjuje broj vojnika i ne prelazi 1000. Nestajanjem razloga zbog kojih je izgrađena, tvrđava se 1860. ukida kao vojnički beznačajna. Pojedine se tvrđavske jedinice napuštaju, a nenastanjeni prostori iznajmljuju. Na licitacijama u Brodu prodaju se zastarjela oprema i oružja. Stroge zabrane gradnje popuštaju, posebno nakon ukidanja Vojne krajine 1873., pa stari prizemni i drveni Brod počinje mijenjati svoj izgled.

Iako tvrđava nikad nije bila u prilici dokazati svoju borbenu moć, ipak je

jednom poslužila vojnicima. Bila je 1878. izvorište ratnih operacija pri austrijskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Pod zapovjedništvom generala Josipa Filipovića austrijske su snage prešle preko pontonskog mosta u Bosnu. Nakon okupacije tvrđava je prestala biti pogranično utvrđenje. Između dva svjetska rata u tvrđavi je bila smještena vojna željeznička pukovnija, a poslije 1945. služila je za smještaj vojnika.

Posljednjih se desetljeća 19. st. nastavilo rušenje i uništavanje, a to se nastavilo i u 20 st. Neke je građevine rušila sama vojska kao neuporabljive, a prije napušteni dijelovi, s obzirom na materijal iz kojega su građeni, sami se urušavaju i propa-

daju. Grad koji se prije mogao razvijati samo prema istoku, počeo se širiti i na slobodne prostore tvrđave, što je ugrozilo cijeli njezin kompleks. Velika su oštećenja nastala u II. svjetskom ratu, ali i u potresu 1964. Izgradnja ceste 1970. na istočnom dijelu i raznih drugih građevina (neboderi, škola, športska dvorana, kazališno-koncertna dvorana, stambeni blok B i sl.) na glasijskom prostoru pridonijeli su daljnjem pustošenju. Za Domovinskog rata Brođani su 1991. na juriš osvojili tvrđavu. Tijekom 1991. i 1992. tvrđava je bila česta meta zrakoplovstva i artiljerije iz prekosavskih uporišta, a tada su nastala nova oštećenja. Tvrđavu je Hrvatska vojska ustupila gradu već 1994.

Danas je Slavonski Brod odlučno krenuo u obnovu i zaštitu toga značajnog spomenika graditeljske baštine, ali i građevine kojoj duguje svoje postojanje. Studiju obnove izradila je tvrtka *Sam NPP* iz Zagreba, a predviđa se uređenje i obnova svih obrambenih dijelova tvrđave te privođenje svrsi pojedinih njezinih sadržaja. U obnovi financijski sudjeluje i Ministarstvo kulture, a konzervatori se brinu o svim obnovljenim dijelovima. Istodobno se obavljaju i istražni radovi te su otkopani i temelji srušene crkve. U dosad obnovljene dijelove smješteni su novi sadržaji. Tako je u obnovljenu Slavonsku vojarnu smještena klasična gimnazija *Fra Marijana Lanasovića*, u Časnički paviljon Gradsko vijeće i Gradsko poglavarstvo, a u desni obnovljeni dio kavalira Galerija *Ružić*, s prvim stalnim postavom suvremene hrvatske umjetnosti druge polovice 20. st. U njoj ima više od 400 umjetničkih radova slikara i kipara Branka Ružića te drugih hrvatskih umjetnika i njegovih prijatelja koje je taj ugledni umjetnik poklonio rodnom gradu.

Branko Nadilo